

Rímekben szóla Zarathustra

*Esszéfüzér Friedrich Nietzsche: Gedichte/Versek című kétnyelvű kötetére
támaszkodva*

a valaki tehetséges valamiben, az még csak ígéret. A tehetséges ember él, és mellesleg alkot. A talentumnál ez az arány az utóbbi felé billen. A géniusz meg pusztán azért él, hogy alkothasson. Az élet mint olyan, a biokémia, az anyagcsere csak azért kell neki, hogy alkotni tudjon. Ha valamiféle pótszerekkel ki lehetne váltani az evés-ivás, alvás olykori monotoniját, akkor a géniusz ezt választaná. Ha abba a bizonyos tablettába alkoholt és egyéb kábítókat is be tudnának építeni, akkor a kocsmát, a kábítószeres tűt is elhagyhatná. A géniusz abszolút önmagában él. Ő az alfa és az ómega. Az univerzum nem körülötte sötétlik és villog a csillagokban. Benne van az univerzum. Ő maga a kozmosz. Marad a kiválasztottság kérdése, mely kétféle: Isten általi vagy eddig végig nem gondolt másféleség. A modern genetika jó helyen tapogatózik. Szókratész mintha Nietzschének mondaná: „Filozofálni annyi, mint halni tanulni. Halni tudni annyi, mint élni tudni.” Vajon Friedrich Wilhelm Nietzsche géniuszi kiválasztottsága Istentől való-e? Attól, akit tagadott? Vagy a gének által lett kiválasztott? Esetleg a kettő keveréke? De vajon ki az a harmadik, aki kikeverte? Az isteni kiválasztottság abszolút lehet magának az Istennek a műve. Valamiféle kísértés. „...ne vigy minket a kísértésbe”, imádkozzuk kétezer éve, de mi van akkor, ha az Isten mégis belevisz minket, megtudakolván, ellenállunk-e? Ahogyan megszülött fiával, Jézus Krisztussal is megtette, háromszor is?

AZ IDEALIZMUS DICHOTÓMIÁJA

Az idealizmus mint kifejezés önmagát magyarázza. Valamilyen ideált kreál, benne hisz, igévé emeli és hirdeti. A filozófiatörténet objektív és szubjektív idealizmust határoz meg. Valóban ilyen élesen különválasztható e két fogalom? Ha valami idealizmus, hogyan is lehet objektív? Létezik-e objektivitás bizonyos diszciplínákon kívül? Túl vagy éppen innen, például a matematikai axiómákon? Persze a hívő számára a teológia tudománya ad absurdum axiomatikus. Hívő lélek számára nem kérdés a Megváltó. A megváltás ténye, akár a kétszer kettő igazsága. Így aztán objektív idealista Szent Ágoston (Aurelius Augustinus). Nem csak és kizárólag öt istenérve miatt Aquinói Szent Tamás. Vagy a nagy francia gondolkodó, a jezsuita Teilhard de Chardin, aki, bár óvatosan, de feszegetni kezdte *Út az Ómega felé* című művében, hogy a Teremtés talán nem is egyszerre, egyetlen pillanat alatt jött létre, hanem fokról fokra, vagyis evolutív módon. És akkor már el is érkezünk Darwinhoz és az ő eredetelméletének közeledéséhez, viszonylagos befogadtatásához a Római Katolikus Anyaszentegyház dogmahalmazába.

Az úgynevezett szubjektív idealisták is szép számmal gyarapították az egyetemes gondolkodástörténetet. Vajon Nietzsche objektív vagy szubjektív idealista? Ha Zarathustrájára gondolunk, ez a furcsa istenalkotás objektivizálta látásmódját. De túl objektívon és szubjektivitáson, minden valószínűség szerint maga az ideológia, így tehát az idealizmus is kiválasztottsági determináció. Hogy ki választ ki, és kicsodát, megint csak isteni vagy más természetű szubjektum. Nietzsche kedvenc Shakespeare-je olyasmit ad a III. Richárd nyitó monológjában Gloster hercegének szájába, ami aligha lehetséges. Vagyis az elhatározást, hogy egyszerűen gazember lesz. Mert ezt nem lehet elhatározni. Bennünk van. És ugyanígy senki nem mondhatja, hogy holnaptól, a jövő héttől, esetleg újév hajnalán szentté válik. Mindkét posztulátum irányultsága kiválasztottságot föltételez.

Az 1900-ban elhunyt, s mindössze ötvenhat évet élt lángész esetében aligha beszélhetünk tudományos értelemben vett bármiféle objektivitásról. Nála még a szubjektum is deklaratív. Esszéistaként nem is próbálja tovább gondolni azt, amit talán egy életen keresztül volna érdemes. Emberi – túlságosan emberi. Alcímében: Könyv, szabad szellemű embereknek. Vagyis az őhöz hasonlóknak (255). Az egyidejű dolgok közötti összefüggés babonája. „Az emberek úgy vélik, hogy az egyidejű történések összefüggnek. Egy rokon meghal valahol messze, ugyanakkor róla álmodunk – tessék! De számtalan rokon meghal, és mi nem álmodunk róluk. [...] Egy ember meghal, bagoly huhog, egy óra megáll, és mindez sötét éjszaka történik: nincs itt valami összefüggés? Hízeleg az embernek ez a természethez fűződő sejtelmes, bizalmas viszony. – Az effajta babona kifinomult formájával találkozunk történészeknél és kultúrtörténészeknél is, akiken bizonyos veszettség tör ki az értelmetlen egymásmellettség láttán, amelyben pedig bővelkedik mind az egyének, mind pedig a népek élete.” Totális elutasítás a valóban pusztá babonáknak tűnő fogalmakkal szemben. De talán rosszak a példák. Mert mit kezdünk a próféciaikkal? Olyan művekkel, például az irodalomban, az esszéisztikában, amikor évekkel a történés előtt már megfogalmazódik a végkifejlet olykor elhanyagolható különbséggel. Vagy mit kezdünk azzal a tizenhét éves, vidám, tervekkel teli lánnyal, aki édesanyjának – balesetben bekövetkező halála előtt egy nappal – minden átmenet nélkül bejelentette, hogy ne hezitáljon, ha valami történék vele, akkor szerveit azonnal ajánlja föl transzplantációra. Hat ember él tovább az ő szerveivel. Babona? Véletlen? Tovább gondolandó? Esetleg istenbizonyíték? Objektív idealisták azonnal rábólintának. A Nietzschéhez hasonló géniusz – Simone Weil – semmiképp nem volt művész, hanem misztikus, zsidó származása ellenére keresztényi, már árnyalja a képet, Istent magát is szubjektivizálja: „Isten csak olyan értelemben mindenható a földön, hogy megmenti azokat, akik vágnak arra, hogy Ő megmentse őket. Minden más hatalmat átadott a világ hercegének és a magatehetetlen anyagnak. Csak szellemi hatalma van, mely ahhoz szükséges, hogy létezzen.” Nietzsche ennek ellenére sem némulna el, invokálná, hogy Isten halott! Megölték őt az emberek! Igen ám, de szellemiséget lehet-e megölni úgy, mint a testet? Nem lehet. Ezért Isten – él. Most, a példánkban említett leány meghívta Istent, és rábízta magát a magatehetetlen anyag helyett, Is-

ten meg úgy döntött, hogy maga mellé veszi, mert tisztasága arra predesztinálta, hogy hat másik életet mentsen meg. Objektív idealisták fölszisszennek: a legnagyobb jó, a jóság abszolútuma hogyan sakkozhatna a sorsunkkal? Egy ártalmatlan kislány sorsával? Másik hat emberével? És itt már nincs válasz. Ha volna válasz, akkor Isten többé nem lenne láthatatlan többé e világi szemünk előtt. Nietzsche ember mivoltában megsúghatná a választ, de vele is csak a műveken keresztül tudunk érintkezni.

JÓSÁG VAGY SZERETET. A JÓSÁG SZERETET?

Nietzschénél a jóság valami nyálás, kisfiús, lányos fogalom. Ha belegondolunk saját életünkbe, könnyen igazat adhatunk neki. Mert ki az, aki hétköznapi emberként a jósággal, jóságával egyetlen centiméért előre tudott araszolni? Nietzschével szólva és a mesékkel ellentétben a Jó valóban elnyeri méltó büntetését? Ha az embert a darwini rendszerből vezetjük le XXI. századunk küszöbéig, akkor más fajokhoz mérve igencsak kiskorú még ez az emberiség. A magyar jog alapján azt is mondhatjuk, hogy még nincs tizennégy éves, tehát nem büntethető. Kiskorúságában mégis, milyen kegyetlen. Nem igaz, hogy az ember jónak születik. És a neveltetés, a szocializáció meg minden. József Attila hogyan is lett nagykorú? Jó, ez egyetlen példa. De számos akad. És az ellenkezőjére is. Könyvtárban, palotákban, budai úri villákban fölnövő gaztevőkről. Megint a gének. Megint a kiválasztottság. Ami ellen vajmi keveset ér a szabad akarat. Mert egy gazember nem is óhajt más lenni. Ha igen, és változni képes, akkor a kódolás a jóság felé terelgeti. Loyolai Szent Ignác katona volt. Assisi Szent Ferenc sem volt ab ovo szent. De szentté, boldoggá vagy akár csak tiszteletreméltóvá lenni, nem e világi döntés kérdése. De még az sem, hogy valakiből Nietzsche lesz!

Vajon a jóság és a szeretet egy töről fakad? Hallunk ilyesmiről: „Jó ember az uram, ha nem iszik, kenyérre lehet kenni.” Vagy. „Hazaadja a fizetését az utolsó fillérig. Családcentrikus. A gyermekeinek él.” És sorolhatnánk. Jóság mindez? Vagy kötelesség? Ápolni valakit. Átadni ülőhelyet villamoson, buszon. Szatyrokat cipelni mások helyett. Nem. Mindez pusztán illemtan. Részben elsajátítható, részben veleszületett. A jóság még az irgalmas szamaritánus tevékenységére sem jellemző. A mentős, a tűzoltó sem jóságból ment, olt tüzet, menekít meg embereket a halálból, mert pusztán csak – jó. Hanem ez a hivatása. Az orvos is esküt tesz. Még az is elképzelhető, hogy mindezen hivatásokat végző emberek otthon durva apák, nem adják haza a teljes fizetésüket, akár még perverzek is lehetnek, de ez a fajta dichotómia békésen elfér egymás mellett. A szeretet azonban más. Jó lehet valaki lélek nélkül is. A szeretet viszont, Simone Weil szavaival „a lélek irányulása és nem állapota”. Csak az képes a szeretetre, akiben fészket rakott a Szentlélek. Talán mégsem lélekkel együtt születünk. A szellemiséget keverjük olykor a lélekkel. Weil azt is kimondja, hogy „Istent egyedül Isten képes szeretni.” Mivel a Szentlélek a Szentháromság része, a bennünk levő Szentlélek-Istent tudja szeretni az Atya vagy éppen a Fiú. Ez

ennek az irányultságnak a lényege. Vice versa működik ez, olyan hullámokon, mely semmilyen érzékszervünkkel nem tapintható.

A már elefántcsonttoronyába végképp visszahúzódó Rákos Sándorral* készített beszélgetésszám a kilencvenes évek elejéről épp Nietzschénél csúcsosodott ki. Ez a nagy szorongó, meleg otthonában is kabátban ülő, sálba, sapkába burkolózó művész valósággal kigyúlt arccal beszélt ifjúkori lázadásának nagy gondolkodójáról. Kérdésem így hangzott. – „A Jó a gyöngék morálja” – így Nietzsche. A legnagyobb jó, Jézus Krisztus vajon gyöngé volt? A megváltó szentek serege? Mitől lenne gyöngeség a jó-ság? – Válaszainak világló ereje igazított akkori szemléletemen.

„Hiszem, hogy ezt a nagy gondolkodót tragikusan félremagyarázták. Bár arról ő tehet, hogy félre lehetett magyarázni. Nietzsche hősieen végigjárta gondolatainak nyaktörő útját, mit sem törődve a lába elé nyíló szakadékkal. Öncélúan gondolkodott: őt a jégizzású steril gondolat hozta tűzbe, az emberi szellem mindaddig be nem járt, föl nem térképezett fehér – vagy inkább nagyon is fekete – foltjai izgatták, nem a praktikumok. Filozófiája korántsem egyenlő azokkal az ocsmány változatokkal, amelyeket hétköznapi gonosz kis ügyeskedők fabrikáltak belőle. Hiszen Nietzsche éppen már-már kízóan empatikus, túlságig együtt érző alkata, könnyen sebezhető kifinomultsága ellenében írta könyveit. A »kegyetlenség-filozófia« szülője olykor a nagyon is mélyen érintett szívet, míg a »résztét-filozófiával« nem is egyszer a rejtett és leküzdendő kegyetlenséget expiálja (*A gondolat birodalma*).” És itt mindjárt rá lehet cáfolni a Nietzsche-féle „Übermensch” fasiszta jellegére. Vagyis arra, hogy az emberibb ember mint istenpótlék a fasiszmus előfutára volna. Az más kérdés, hogy Nietzsche kedvenc Wagnerére is sajátjaként tekintett a náciizmus. De erről mit sem tehet a két géniusz. Ugyan hány és hány embert égettek meg, kínoztak halálra az inkvizítorok Krisztus nevében? József Attilát hányféle rezsim tűzte zászlajára? Ő tehetett erről, vagy az emberi butaság, mely korlátlan? Mi volt hát Nietzsche? Jó? Vagy az, amit írt: „Minden erős természet tud ellenség lenni. [...] Minden erős természetnek kellenek ellenállások, tehát keresi az ellenállást: a támadó pátosz éppoly szükségesen hozzátartozik az erőhöz, mint a bosszúérzés és a haragtartás a gyengeséghez.” Ez Nietzsche. És valójában Jézus Krisztus is. A Megváltó mint erős természet, persze nem hasonlítható – fájdalmas kimondani, de igaz: a közönséges földi halandóhoz. Isten egyetlen fia, noha ő maga az emberré vált Isten, nem übermensch, hanem egyedül a világon: übermenschlich, vagyis a földöntúli ember. Még a legnagyobb szentek sem léphetnek a nyomába, sem fizikai, sem transzcendens értelemben. Hát még filozófusok, esszéisták, esszéművészek! Valószínű, hogy a Rákos Sándor által elmondottakkal szemben Nietzschének nem volt lelke. Ha az emberi lélek egyenlő a Szentlélek jelenvalóságával. Nietzsche jó volt? Akkor, amikor a jóságot megvetette? Igen. Bár önmagára nézve gyöngeségnek tartotta. De mit ír Karinthy Frigyes a híres *Struggle for life* című versben? A négy versszakból a második két

---

* Nyolcvanöt éves lenne Rákos Sándor költő, műfordító.

négysorost idézzük: „Öklöd, mikor lecsapni kellett / Mindig megállt a félúton – / Jóság volt? Gyöngeség? Nem értem. / Félsz? Gőg? Szemérem? Nem tudom. // Talán csak undor. Jól van így is. / Megnyugszom. Ámen. Úgy legyen. / Inkább egyenek meg a férgek / Minthogy a férget megegyem.” Lám, megválaszolhatatlan kérdéshalmaz. A lényeg: szeretnénk azt hinni, a jóság fogja le ütésre lendülő öklünket. A jóság miatt nem teszünk feljelentést, nem sűgünk be még akkor sem, ha fenyegetettségben élünk, ha pedig mégis rákényszerülünk az árulásra, orruknál fogva vezetjük a rosszat ránk kényszerítőket. Jóság ez? Vagy minden szabad akaratunk ellenére így vagyunk kódolva? Mások meg másként? Istentől „terhelten” is hányszor, de hányszor gyilkolunk félálmainkban; hányszor akarunk világgá menni, ölni szülőt, barátot? Mohón föllapozván Nietzschét, hevesen bólogatunk: „A megismerés emberének nemcsak ellenségeit kell szeretnie, hanem barátait is kell gyűlölni tudnia.” Közben tudva tudjuk, mennyire teljesíthetetlen a krisztusi parancs, melytől kereszténységgé billent az Újszövetség – szeresd ellenségeidet!

De vissza Rákos Sándorhoz. A beszélgetésesszét így folytatta: „Ő a rabszolgamorált ítélte el a kereszténységben, az antik emberideáltól olyannyira idegen megalázkodást. Embereszménye az emberi paramétereket meghaladó, önmagán fölülemelkedő, megistenült emberfölötti ember. Homlokegyenest ellenkező úton, »fordított előjellel« ugyanoda jutott el tehát, mint a »Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes« tanítását hirdető Jézus. A kétfajta megistenült ember között talán nincs is akkora különbség, mint azt a begyöpösödött agyú közepszer hinné. [...] Nietzsche valóban mondhatta azt, hogy a jóság gyöngeség – az igazi kérdés az, hogy miféle jóságra gondolt. Mert a langyos, megalkuvásból, gyávaságból, ütközni sem akaró kényelmességből fakadó jóság valóban gyöngeség; ebben, azt hiszem, egyetérthetünk. Jézus jósága nem ilyen jóság volt. Aki ostorral verte ki a kufárokat Atyja templomából, az igencsak kedvére való lehetett az antikrisztianus Nietzschének. De az Újtestamentum számos helye is bizonyítja: Jézus jósága éppen hogy nem langyos jókódás, hanem egyedül Istenhez és a legmagasabb eszmékhez hű, nagyon is kemény jóság volt. [...] Vagyis az »emberfölötti« történések havasi magasságokban játszódnak, s az emberré lett Isten tanításainak és tetteinek megítélésére csakúgy nem alkalmasak a centiméterrel mérícskélők mértékegységei, mint ahogy a megistenülni vágyó embert sem ítélnéljük el az ő normáik szerint.” Kimerítő magyarázat Jézus Krisztus és Nietzsche közti különbözőségekről és hasonlóságairól. Egy nagy költő minden empíriája és intelligenciája, hatalmas műveltsége robban föl ezekben a sorokban. Egyébként meg kételkedjünk csak bátran. Mert valójában az örökös „tamáskodás” viszi előrébb a gondolkodást azokba a bizonyos Rákos Sándor-i „havasi magasságok”-ba. Az újholdas Rákos Sándor prózában mondta el azt, amit a Nyugat első nemzedékének nagy szenvedő magányosa, Juhász Gyula fiatalon már leírt *Nietzsche* című versében – ilyen címmel három is született –, úgy, hogy egészen biztos, hogy egymás fogalomrendszerével Nietzsche-értelmezésükben nem találkoztak. Két versszak a négyből. „Komor eszméid alpesorma szédít, / De a magasból szebb ez a világ, / S ki töretlenül törtet fel az égig, / Felejtí útja meddő meredékit, / Me-

lyen véreből nyílnak csak virág! // Ó, szép voltál völgy, te szelíd szerelmes, / Hová még szívem halkán visszavon, / De a magasság egyre kedvesebb lesz, / Oly jó közel a kéklő végtelenhez, / Nevetni a leküzdött tájakon.” Heves sorok, akár Rákos ifjúkori lobogása Nietzsche iránt. Aztán Juhász Gyula is elcsöndesül, másik Nietzschejében halkabban játszik metafizikai húrjain: „Mindig magányosabb lett / És mindig vakmerőbb, / Míg végül sírva térdelt / A győztes sors előtt. // És hallgatott az éjben, / Mely körülvette őt, / Míg mosolyogva állt meg / Az elmúlás előtt.” Igen, ilyen költői eszközökkel lehetséges még közelebb hozni ezt az utolérhetetlen gondolkodót. A racionális megközelítés, a tudósi magasából lefelé pislogó fölkel csak féligazságokig juthat el. A filozófus vagy a filozófiatörténet is könnyen csődöt mondhat, mert Nietzsche nem volt klasszikus értelemben vett filozófus. Művész volt. Belekóstolva műnemekbe és műfajokba, megalkotva mindezeknek sajátos, nietzschei keverékét.

A ZARATHUSTRA MINT ÖTÖDIK EVANGÉLIUM? VAGY MŰALKOTÁS?

Ha Söderblom Nathan uppsalai érsek szerint Bach volt az ötödik evangélista, ki mondhatjuk-e, hogy mégse: inkább Friedrich Nietzsche! Bátorság, de még inkább botorság volna Bach helyett Nietzsche, hiszen minden idők legnagyobb zeneszerzője magát az örömhírt prezentálta olyan transzcendáló módon, olyan alázattal és krisztusi egyszerűséggel, allűrmentesen, hogy példa nélkül áll az egyetemes zene-történetben. De még Bach sem übermenschlich! Ott van a szentek vonalában, mert a géniusznál is több. Másrészt azonban, ateistának, istentagadónak kapóra jön a Zarathustra, mert itt, a földön óhajta a Mennysorsot, és nem vár arra, mi lesz majd azután. A mával törődik – igaz, Krisztus maga is erre buzdít, törődjete a mával, a holnapnak úgyis meglesz a maga baja –, de tudatalattijában ott munkálkodik a holnap, utódainak jövője, biztos élete, mert erre rendeltetett. A nietzschei „evangélium” a földet kívánja óvni. Jelenünket. Megmenteni mindenféle infernótól. És ez a gesztus máris élesen szembefordítja bármilyen náci eszmével. Antiszemitizmusa is más. Nem gyűlöl ő senkit, de azért mégiscsak deklarál. „Mit köszönhet Európa a zsidóknak? – Sok mindent, jót és rosszat, és elsősorban egyvalamit, ami a legjobb és legrosszabb is egyszerre: a nagystílus erkölcsöt, a határtalan követelmények, határtalanul jelentős dolgok ijesztő voltát és méltóságát, az erkölcs kérdéseiségének egész romantikáját és fenségét – s következésképp az életre csábító színek játékanak épp a legvonzóbb, legkényelmesebb és legválogatottabb részét, amelynek kései ragyogásában izzik – talán elizzik ma európai kultúránk ege, alkonyi égboltja. A látvány szemlélői s a filozófusok közt mi művészek a zsidóknak ezért – hálásak vagyunk.” Megint micsoda éles ellentmondás bármilyen fasizmussal! Hol találunk e mondatokban vagy éppen mögöttük egy hangnyi utalást is arra vonatkozólag, hogy a zsidóság nem tartozik szorosan az emberi fajhoz? Egyáltalán, fölvetődik egy pillanatra is, hogy Nietzsche különbséget tesz alacsony- és magasrendű emberfajták között? Aztán így ír a Példázatban szólva. „– Egy Jézus Krisztus csupán zsidó tájban volt lehetséges – úgy értem: olyan táj-

ban, amely fölött állandóan a haragvó Jehova komor és fenséges zivatarfelhője lebegett. Csak itt érezhették a »szeretet« csodájának s a meg nem érdemelt »kegyelem« fényének, ha ritkán, váratlanul egy-egy napsugár világlott át az irtózat, általános és tartós éj-nappalon. Csakis itt álmodhatta meg Krisztus a maga szivárványát és égi létráját, amely Isten leszállt az emberekhez; máshol mindenütt nagyon is szabályszerű és mindennapos volt a derült idő és a napfény.” Dermesztő igazságok? Igen, ha nem vesszük figyelembe, hogy ha tetszik, ha nem, Isten kiválasztott népe mégiscsak a zsidó. És abból az ősfából, mely átölelhetetlenül vastag, csakis ebből a fából nőhetett ki a kétezer éve erősödő, fokozatosan növekvő vaskos ág; indult az égnek a kereszténység. Nietzsche ennyivel nem elégszik meg, megírja a Krisztus tévedése című fejezetet, mely súlyos kritika, természetesen megírható, a szólásszabadság megengedett, de talán mégis fölösleges, olyan, mint ha valamelyik kortárs kritikusként azt vonná kétségbe, hogy mégiscsak Jókai Mór volt a világ legnagyobb írója a maga korában, és nem Dosztojevszkij. De ha továbbmegyünk, el egészen a szakralitásig, mintha Isten fia, a Megváltó Jézus Krisztus bármiben is tévedett volna. Vagy mégis? „– A keresztyénség alapítója úgy vélte, az emberek semmitől sem szenvednek annyira, mint bűneiktől – ez volt a tévedése, annak a tévedése, aki büntetlennek érezte magát, aki ebben híján volt a tapasztalatnak! Így telt meg a lelke csodálatos, elképesztő s olyan bajnak szóló könyörülettel, amely még az ő népénél, a bűn feltalálójánál is csak ritkán volt nagy baj!” Itt meg Nietzsche rengeteg tévedése. Jézus nem büntetlennek érezte magát, egyszerűen az volt! Tapasztalatok híján? Jézus nem egy volt közülünk, hanem Isten volt. Isten pedig maga a tapasztalat. Lélekkel bírt Krisztus, aki csak föltámadása után, amikor is elfoglalta helyét az Atya jobbján, küldte el a földre a Szentleket? Jézus maga volt a lélek, és, ha jól osztunk, harmada az Atyának. Ha Nietzsche azt feszegette volna, hogy a férfiszereptől nem várható el, hogyha másik nőre néz, azt a szemét vájja ki és hajtsa el, amelyekkel ezt megtette, akkor talán a tapasztalati hiátust számon kérhette volna. De csak akkor, ha a férfitermészetet és a nőét tényleg az Atyaisten teremtette, és nem a darwini evolúció. A „Túláságosan zsidó” című eszmefuttatásban sincs semmi, ami antiszemitizmus volna. Kevésbé erős hitű keresztény még rá is bólint. „– Ha Isten a szeretet tárgyává akart válni, akkor először is le kellett volna mondania a bíraskodásról és igazságosztásról – a bíró, még ha kegyes is, nem a szeretet tárgya. A keresztyénség alapítója ebben nem volt eléggé finom érzékű – lévén zsidó.” Először is és utoljára: a szeplőtelen fogantatásból születő Fiú csak úgy, egyszerűen zsidó? Vagy több annál? Ember, aki mégsem az? Sokkalta bonyolultabb ez, mintsem bárki, legyen bár géniusz, meg tudná válaszolni. A választ csakis az Isten adhatná meg. És meg is adja, a Végítélet napján. Az isteni bíraskodás pedig megint csak nem e világi.

Friedrich Nietzsche tiltott gyümölcs volt minálunk a rendszerváltás előtt. Mégis megjelent a Gondolat Kiadó jóvoltából egy jól fölépített kötet 1984-ben, *Válogatott írásai* címmel. Az előszót író Széll Zsuzsa a most idézett részletben pontosan közli a nietzschei gondolkodás esszenciáját: „...az istentagadó Nietzsche egyrészt a kibontakoztatandó rejtélyes emberi Én-re való hivatkozással, másrészt

az ugyanannak örök visszatérését hirdető misztikus gondolatával az objektív vallás helyébe egy szubjektív valláspótlékot ültetett. Itt búvik meg különben a Zarathustrára nagy belső ellentmondása. Egyik oldalon az önerejéből önmaga fölé emelkedő ember eszméje, a másik oldalon pedig az a felfogás, hogy minden történés determinált és önmagát ismétlő. Nietzsche maga próbálta ezt az ellentmondást azzal áthidalni, hogy az ismétlés magába foglalja a fokozás lehetőségét. De ez a feloldódás csak látszólag dialektikus, valójában vagy tagadja az ember fölemelkedési képességét, vagy az ismétlés (nota bene: ugyanannak örök visszatérése) nem lehet ismétlés. És nem egyeztethető össze ezzel a kiegyenlítésre törekvő magyarázattal az sem, ami Nietzsche életigenlő nihilizmusának magva, és aminek legpregnansabb kifejezése szerinte is az örökös visszatérés. Hiszen az összes eddigi értékek nihilista tagadása párosul nála az eredendő ösztönök felszabadításának igenlésével és igénylésével, mert ebben látja az új értékek zálogát.”

Mi is hát a Zarathustra? Egy legújabb „újszövetség”? Vagy műalkotás? Szerb Antal *A világirodalom történetében* így ír Nietzsche-ről – érezteti, hogy nem filozófus, hanem: „...feltétlen művész. A német filozófia elvont nyelve és életidegen műhelyproblémái még annyi nyomot sem hagytak rajta, mint Schopenhauerén. Az elhanyagolt német próza történetében fellépése új korszakot jelent. Nietzsche-vel egyszerre minden átmenet nélkül utoléri a franciákat, Nietzsche művészi mintaképeit. Különösen a régi moralistákat kedvelte, Montaigne-t, La Rochefoucauld-t, La Bruyère-t. [...] Munkásságában egyedül áll a nagy próza-eposz, *Also sprach Zarathustra* (1885). Zarathustrának (Zoroasternek), a perzsa vallásalapítónak alakjában vetíti ki az önmagában hordott profetikus embert, eksztázisait, magányos gyötrelmeit és főképp profetikus tanítását. A Zarathustra számára külön stílust teremtett a Szentírás ritmusából és Hölderlin felmagasztosult német nyelvéből. A művet a közbeszótt versek és prózai dalok, a nagyszerű jelképek, a dikció komor és mégis játékos méltósága a legnagyobb német költemények egyikévé teszik.” Költő volt tehát. Mert nemcsak az a költő, aki versformákban is ír, hanem mindenki az, akiből költészet árad. Ha muzsikusz, ha festő vagy szobrász, ha építész. De még ha próza- vagy drámaíró is az illető. Ha nem is magáról írta Nietzsche, hogy „A nagy költő csak tulajdon valóságából merít, addig a fokig, amíg azután a maga művét már nem bírja ki.” Mégis, ez a gondolat önmaga prófécija saját sorsát illetőleg. Hiába minden, ami dionüszoszi. Már Ecce homójának tébolya sejtette, hogy elméje Hölderlinéhez hasonlóan elborul. Kegyetlen gondolkodó – mondják. És lám, mit ír Szerb Antal erről a „kegyetlenségről”: „Nietzsche lemegy a postára, útközben látja, hogy egy konfliskocsis veri a lovát, és a részvét nagy ellensége részvéttől zokogva borul a ló nyakába.” Az elborulófélben leledző elme részvétje ez, vagy a Simone Weil-i „a hazát csak részvéttel szabad szeretni” Nietzsche-ben talán mindig is meglevő premisszája? Mely túllép a hazán, túllép mindenben, csak nehéz kimondani, hogy a részvét mégiscsak a szeretet, és szeretet nélkül nincsen részvét, s e premisszák a költészet szillogizmusában csúcsosodnak.

A Zarathustra számos hasonlóságot mutat a Szentírással nemcsak ritmusában, de tartalmiságában is. „Még önmagatokat nem kerestétek volt: és ekkor találtak

engem. Így tesz minden hívő, ezért ér oly keveset minden hit. De én most azt ajánlom nektek, hogy engem vesztsetek el, s leljétek meg magatokat; és csak ha valamennyien megtagadtatok, térek vissza hozzátok.” Szent Péter apostol háromszori tagadása után is visszatért Krisztus. A kőszikla, melyre egyházát építette, Rómából is menekülni készült. Jézus újra megjelent neki. Quo vadis domine? És Krisztus, meg sem hallva a kérdést, indult, hogy ha kell, újra meghal. Ekkor döbbent rá az apostol, hogy Jézus Krisztus többé nem virtualitás, hanem maga az élő, a bennünk levő igaz Isten. Hogy aztán megmaradunk-e mi, keresztyének a hitünknel, ha teljességgel megismerjük önmagunkat – ami szinte lehetetlen –, azt egy életem át íródott tanulmányban sem lehetne kimutatni, mert a hit mégiscsak a hívő erejétől és megingathatatlanságától függ. A krisztusi első boldogság máris fejfájást okozhat ebben a kérdésben. De Nietzsche fölvetései nem hagynak minket nyugodtan. „Rossz hála a tanító iránt, ha mindig tanítványok maradtok. És miért ne tépdésnétek az én koszorúmat? Tiszteltek: de hátha egy napon e tisztelet megdől? Vigyázzatok, hogy agyon se sújtson benneteket egy bálványkép.” Mindez igaz mindennapjainkra. De Krisztusra mégse. A Fiúisten iránti tisztelet és szeretet múlhatatlan. Tanítványai maradtunk mindörökké. Mert mégiscsak Isten, bármennyire is szeretnénk, hogy közülünk való legyen. És mégis: közülünk való. Nem antagonizmus. Csak paradoxon. És Jézus Krisztusból nem lehet sohasem bálvány. Alázata meg oly hatalmas, hogy szeretetünket sem kívánja. Mert ő maga szeret bennünket. És ha mindezt átérezzük és befogadjuk őt, öntudatlanul is fölforrósodva adjuk vissza Krisztus szeretetét, melytől újra és újra megérzi a reményt, hogy érdemes, mert olyanoktól is bebocsáttatást nyer, akik eddig megtagadták. Ez Krisztus és antikrisztus éles különválása. Mindkettő jelen van a földön, de csak a Krisztus van az égben. És hogy ott van-e, úgyis csak halálunk után tudjuk meg biztosan.

„Zarathustra így felelt: »Szeretem az embereket.«

»Hát én, mondotta a szent, én miért jöttem az erdőbe és pusztába? Nem azért-e, mert nagyon is szerettem az embereket?

Most Istent szeretem: az embereket nem szeretem. Nekem az ember nagyon tökéletlen jószág. Az emberszeretet megölne.«

Zarathustra így felelt: »Mit is beszéltem szeretetről! Ajándékot viszek az embereknek!«

»Semmit se adj nekik, mondotta a szent. Végy le róluk inkább valami terhet, s viseld velük együtt! – ez válik legjobban javukra: csak neked is javadra váljék!

És ha adni akarsz nekik, csak alamizsnát adjál, s még azért is hadd kolduljanak!«

»Nem, felelte Zarathustra, alamizsnát nem adok. Ahhoz nem vagyok eléggé szegény.«” Ebben a rövid, teorémaszerű párbeszédben mintha éppen a nietzschei Zarathustra-én a szent szájából szólna, az igazi Zarathustra pedig nagyon hasonlít a jézusi tanításra.

Van, amikor úgy szólaltatja meg a Zarathustrát, mint egy mai zöld-szervezet szóvivőjét, propagátorát, de Nietzsche nemcsak a földet védi, de a földön élő szellemét is e világi hűségre inti: „Kérve-kérlek benneteket atyámfiak, maradjatok

tok hűségesek a földhöz, s ne higgyetek azoknak, kik elöttetek földöntúli reményekről beszélnek! Méregkeverők, ha tudnak felőle, ha nem. Az élet megvetői ők, haldoklók és mérgezettek, terhe a földnek: ám pusztuljanak! Egykor az istenkáromlás volt a leggonoszabb káromlás, de isten meghalt, s vele meghaltak a káromlók is. A föld ellen vétkezni most a legszörnyűbb vétek és a kikutathatatlan belsejét többre becsülni, mint az élet értelmét!” Kisebbsajta ökológiai előadás. De persze sokkal több is. Mert azt senki keresztény nem vonhatja kétségbe, hogy e világi életünk konzekvenciáit Isten előtt kell majd vállalnunk, reményében az örök életnek. De vállalhatjuk Nietzsche-t is, és itt a földön éljük meg a Mennyországot, békében önmagunkkal és a világgal. Ez persze jelen korunkban merő utópia.

Az *Emberi – túlságosan emberi* című műből a 122-ik rövid rész a gondolkodó ember felé tereli figyelmünket. Talán azért is, mert nem minden művész föltétlenül gondolkodó is egyben. Még pontosabban: nem minden művész lesz esszéista, nem minden művész, jelen esetben író alkot külön esszét, de gondolatai a világról, filozofikus ereje minden műnemben és műfajban fölfedhető. „A jó emlékező-képesség. – Vannak olyan emberek, akikből csak azért nem lesz gondolkodó, mert jó az emlékező-képességük.” Éles ellentét villan. És rá kell jönnünk, ez így van rendjén. Ahogyan ezt Pilinszky János is megfogalmazta. Valahogy a semmire koncentráció igényével. Szellemünket tökéletesen kiürítve kell leülnünk asztalunkhoz. És akkor létrejön az alkotás. Nem tudni semmit sem, semmiről. Természetesen a fölhalmozott szellemi-tapasztalati erők úgyis fölhorgadnak bennünk, de direkte semmit sem érdemes előbányásznunk. Erről ír Nietzsche. Ha viszont valódi esszét írunk, melynek tárgya is van, akkor kénytelenek leszünk emlékezni, és olykor, elveszítve az írás lendületét és ritmusát, meg-megállunk, mert föl kell ütnünk egy-egy könyvet, bele-bele kell pillantanunk jegyzeteinkbe.

Nietzsche *A tragédia születése* című művében „első ízben merészelt nekirugaszkodni: hogy a tudományt a művész szemszögéből nézze, a művészetet viszont az életéből...” Túl azon, hogy az esszé egyszerűen csak kísérletet jelent, ez az aforisztikussá esszenciált gondolat a lényege.

IGEHIRDETÉS – VERSFORMÁBAN

Nehéz beszélni annak a verseiről, aki voltaképpen költő, de nem a versben érte el lényegi magasságait. Hát még ha le is írta ezeket a sorokat: „A legkisebb alkotás is magasabb rendű, mint beszélni az alkotásról.” Amennyiben Nietzsche verseit alkotásoknak tekinthetjük. Első ránézésre filozófiájának versbe szedését látjuk-érezzük. Ami egyébként nem idegen sem a francia, sem az angol költészettől. Amikor az esszé a költemény rovására túlsúlyos. Ha a vers nem önmagáért beszél, hanem érezzük a „kiszólást” a sorok közül. Könnyedén fölfejtendő, néhol poentírozott. Mégis: valódi kuriózum. A *Lyra Mundi* sorozatban már megjelent versek kibővítettségéről van szó, a szerkesztés teljességéről, kronológiáról. A páros oldalakon hullámszerűen a német eredetű, szemben velük meg a magyar. A német szöveg mintha önmagát nézegetné a ma-

gyar tükörben. Mert a fordítók tehetnek bármit: magyar versek lesznek itt is, minket, magyarokat szólítanak, nekünk adnak eligazítást, olykor Zarathustraként, némelykor jelezve, melyik ösvényre lépj vagy éppen ne lépj – magyar! Hihetetlen pontosság. A kötet végén a betűrendes címmutatóban ott rejtőzködnek minden egyes vers mögött a fordítók, szép számmal. Szabó Lőrinc és Kálnoky László, Képes Géza és Keresztury Dezső, Lator László és Tandori, Vidor Miklós és Garai Gábor, a fiatalabbak közül Kurdi Imre és itt, hely híján: még sokan mások. Homlokegyenest más és más költői látásmód, költői kaliber, és mégis, azt érezzük, a kötet valamennyi verse egy kéztől, Nietzsche-től származik. A legnagyobb hiátus azonban Kosztolányi, aki a legmagyarabbra fordított mindent, ami külföldi. Össze is vetünk néhányat a rövidversek közül. Kosztolányi számos kétsorost írt, melyeket persze nem szánt kötetbe, de amelyek bizony fölérnek nagyobb műveikig, mert valami különös varázslat jön létre tolla alatt. Ilyenekre gondolok: „Ki nem ölel, / lelket öl el.” Vagy: „Lírám, / te légy a / bírám!” Aztán a mára már egyre fenyegetőbbé váló prófécia: „Atlasz: / hanyatlasz!” Parlamenti képviselő-választás évében mi sem lehet aktuálisabb? „A parlament / a falra ment.” Az a furcsa, csak Kosztolányira jellemző édes-bús merengés itt szól a legszebben és a legtanulságosabban: „Fölkelni reggel, rágni régi zsemlét: – / inkább a nemlét!” Nietzsche is hasonlókat ír. És ehhez a legjobb közvetítő mégiscsak Kosztolányi. Pár példával illusztrálható egy-egy Kosztolányi-féle Nietzsche-fordítás és a kötetben található egyébként nyilván a legnagyobb pontosságra törekvő fordítások különbözősége. A németül szinte csak gügyögő ember számára ugyan semmit sem mond a különbség, illetve pontosan az ő számára mond a legtöbbet, hiszen magyarul fogadja az élményt, és a precizitás helyett a szellemességet, könnyedséget várja az ilyen opusoktól, mint például: a Szűkös lélek, a kötetből (miután jeleztük a könyvegész egységességét, a fordítókat külön nem jelöljük).

*A szűkös lelket megvetem:
Jó és Rossz abban nem terem.*

Érthető, persze. De mennyivel magasabban ível Kosztolányié!

*A keskeny lélek undorít:
nincs benne jó, rossz is alig.*

Egyszerűnek tűnik ez a kétsoros így:

*„Hogy juthatnék a csúcsra fel?”
Ne töprengj, indulj gyorsan el!*

És így hangzik kissé „fölturbóztva”:

*Hogyan jutok majd föl a hegyre?
Mit kérdezed, csak föl-föl egyre!*

A fáradtak ítélete mindent visszaad, ami Nietzsche ítéletalkotásába belefér:

*A napot szidja mind, ki fáradt;
s a fától nem lát mást, csak – árnyat!*

Kosztolányi is erre felé tendál, de talán másként. Ha nem is íránk ide, hogy övé a vers, akkor is tudnánk. A -ban, -ben ragok utolsó betűje itt is lemarad, mint oly sok versében, szinte mindenütt.

*Átkozza a napot, ki fáradt.
A fába mit szeret? Az árnyat!*

Az én szerencsém. Ez a címe a következő négy sorosnak. Íme a kötetben szereplő:

*Elfárasztott a keresés?
Tanulj találni gyorsan!
Egy szél hajózni túl kevés?
Mind vitorlámba fogtam!*

Kosztolányié megint csak más.

*Mióta már unok keresni,
csupán találni bósi tornán.
Egy szélnek kellett nekem esni
és minden széllel fut vitorlám.*

Az egy-et Kosztolányi nem is kurziválta, mert szükségtelen az ő verziójában. De mindegy is. A példák jól mutatják, hogy a fordítás, akár idegen nyelvről magyarra, akár fordítva, merő kötéltánc. Mindig visszakapjuk a versek magvát, de amitől vers lesz egy vers, azt aligha. Gondoljunk csak Goethének *Az éji vándor dalára*, hányan és hányan gyürköztek meg a fordításával, nevesek és ismeretlenek egyaránt. Tóth Árpádnál Paul Verlaine *Őszi chansonjának* dallama ugyanazt az élményt hagyja a fülben, mind franciául, mind magyarul. Hozzáértők viszont Szabó Lőrinc magyarítását tartják Verlaine-hez közelállóbbnak, mert kicsit keményebb, ugyanakkor a verszeneje magyarul másként szólal meg, mint az eredetiben.

A Nietzsche-vers egyben ige hirdetés is. Profetikus alkatát itt sem tudja elrejteni. *Csillag-egoizmus* című négy sorosa heroizmusát és annak forró levegőjét leheli olvasójára: „Ne volnék körbe-forgó / hatalmas égi hordó? / A forró Nap hevében / kellene akkor égnem!” A *Szózat* a könnyebbik, de eredményre vezető utat javasolja, és akár egyet is érthetünk vele, mert napjainkban sincs ez másképp: „Mást nem kívánsz, csak hírnevet? / Fogadd meg jótanácsom: / Utadban lesz a becsület, / dobd el bármi áron!” Az alkotás mindenekelőttiségét hirdeti az *Aki*

lábbal ír című verse: „Kezem ha ír, hát ír a láb, / mert ő sem adhatja alább: / Bármire bátran rátapos, / legyen mező vagy papiros.” És itt megjelenik valami plusz is. Történetesen az alkotás zsigeri volta. Amikor nem dolgozik külön a szív, az agy, a lélek, hanem minden együtt lüktet. Amolyan kaleidoszkópszerűen. *A Hegyen* című vers megint visszakapcsolható Juhász Gyulához. És Nietzsche Übermensch-fölfogásának hegyi levegőjéhez. „Nincs vissza se, följebb se út? / Tovább már a zerge se jut? // Hát várok és megragadom, / mit elér szemem és karom. // Öt lábnyi hely, hajnalsugár / s ott-lent: világ, ember, halál.” A *Remeteség* Juhász Gyulája nem említ halált, de szinte ugyanide jut a harmadik versszakban: „Olyan egyedül éltem én, / Hogy egész világ volt enyém, / Egész világ szép temető, / És benne álom, mese, nő.” Földi és égi magányuk mennyire egy!

Nietzsche azért tud „metafizikail” is, ha próza-eposzban ez sikerült neki, miért ne jöhetne létre a líra többszörösen összetett univerzumában? „Soká figyel magába az, / ki hirdet majd ígét. / Sokáig felhő marad az, / ki gyújtja ég tüzét.” Az más kérdés, hogy a költő, különösen az, aki valódi, hagyományos versformákban közli a végtelent, nem föltétlenül ige hirdető. Emberi mivolta sokszor gyökeresen ellentétje művészi teljesítményének. És újra és újra oda lyukadunk ki, hogy mindez kiválasztottság kérdése és az Isten akarata. Nem bíraskodása – ahogy Nietzsche a szemére veti! A *Részvéte kemény* háromsorosa, haiku jellegű végletessége már valódi vers: „Részvéte kemény, / gyöngéd szorítása szétnyom: / ne adjatok kezét óriásnak!” A számadás sem marad el ebből az életműből. A „talán-még-nincs-vége” invokációja: „Túladtam mindenem, / holmin, vagyonon, / egyebem sem maradt, / csak te, roppant reménység.” Micsoda fura áthallása van ennek a versnek a későbbi génusz halála előtti egyik verséhez! József Attila így kezdi: „Talán eltűnök hirtelen. / Akár az erdőben a vadnyom. / Elpazaroltam mindenem, / amiről számot kéne adnom.” Az öt versszakos mű utolsó kétsorosa már semmiben sem reménykedik, csak kifut a semmibe: „és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek.”

Nietzscheben nem valószínű, hogy valaha is fölmerült az önkéntes halál gondolata. Elborult elmével meg már nem is gondolhatott erre. Erős volt, vagy erősnek akart látszani? A *Ragadozó madarak közt* és *A jelzőtűz* című nagylélegzetű Zarathustra-versei jelzésértékűek: nem emberfölötti ember, hanem emberibb ember. Óriási a különbség.

A magyar irodalomra, legalábbis ami a *Nyugat* első nemzedékét illeti, leginkább Schopenhauer, Bergson volt a legnagyobb hatással. És mindenekfölött: Friedrich Nietzsche. Manapság meg? Az Istent száműzők az antikrisztusi ostyába csomagolt Nietzsche hatalmas kérdő- és felkiáltójeleit sem kívánják megmászni. Alig vannak, akik képesek rá. Utilitarista világunkban a kanti categoricus imperativus is mintha fölszívódni látszana. Az istenkeresés áltudományos jellege megakadályozza a Pilinszky-féle apokrifok létrejöttét. Lev Szesztov *Dosztojevszkij és Nietzsche* című lenyűgözően magasrendű nagyesszéjében így ír: „A hitre vágyunk, de az ellenőrzéssel vagyunk elfoglalva, ami megöl minden hitet.” Máshol meg előremutat több mint száz évvel ezelőttről ez a nagy orosz gondolkodó. „Valójában a nyájnak jóval kisebb szüksége van a pásztorokra, mint a pásztoroknak a nyájra.”

Hát így vagyunk mi globalizált világunkban. Ebben a parttalan szabadságban. Sesztov szerint úgy Dosztojevszkijnél, mint Nietzschénél kétféle morál húzódik, amit tekinthetünk abszurdnak is, mégsem az. „Rabmorál és úrmorál.” De Sesztov továbbgörgeti a gondolatot, mint minden esszéista. Az egérlyuklakó Dosztojevszkijre tekint és a szerencsétlen Nietzschére, és a dichotómiát így írja le: „A hétköznapiság és a tragédia morálja.” Az utóbbira nincs szüksége a hétköznapiságnak. Mert dermesztő. És: emberidegen. Pedig jelen van. Tobzódik. Elkerülhetetlen. Mert boldogok akarunk lenni. De mi az eredője? „Az ösztönökkel vívott harc kényszerében már a dékadence fogalmazódik meg: amíg az élet fejlődik, a boldogság egyenlő az ösztönnel.” A legtitokzatosabb alkotók ebben az irányban tapogatóznak. Még akkor is, ha kitaszítatnak. Nietzsche föladja a leckét: „A magányban magamagát eszi meg a magányban élő, a sokaságban megeszik a többiek. Tessék hát választani.” Ha bármelyikünk azt hinné magáról, hogy ő a jó, mert igenis rendes, segítőkész, nézzen csak mélyen önmagába. Nietzsche úgy zúdítja voltaképpen posztulátumát a nyakunkba, hogy bőrig ázunk, és hiába a törülköző, a forró kályha, a szeretetnek vélt melegség, meg nem száradunk, föl nem engedünk soha: „...mindannyian a ressentiment emberei, fiziológiai rokkantak, féreg rágta őket; a föld alatti bosszú hatalmas, remegő birodalmát alkotják, csillapíthatatlanok, kimeríthetetlenek a boldogok elleni kirohanásaikban, és abban a művészetükben, hogy bosszújukat álcázzák, ürügyeket keressenek számára. Mikor aratják végső, legnagyobb diadalukat? Kétségkívül akkor, ha szerencsétlenségüket és általában minden szerencsétlenséget a boldogok lelkiismeretére hárítanak, így egy szép nap ez utóbbiak elszégyellik boldogságukat, s magukban azt mondják: szégyenletes dolog boldognak lenni, túl sok a szerencsétlenség a földön.”

Ez hát Nietzsche. Aki nem volt bátor, sőt, szerencsétlen. A két gigászi sesztovi „odúlakó” – gondolhatnánk – könnyen beszélt belülről kifelé. De ne higgyük. Dosztojevszkij fegyenc volt, Nietzsche pedig élete utolsó évtizedét félig öntudatlan állapotban élte meg. Vegyük-e komolyan a hatvan évet megélt Dosztojevszkij ukázatát? „Negyven éven túl élni illetlenség, alávalóság, erkölcstelenség.” Vegyük-e komolyan Nietzsche minden jót gyengéségnek vélő kirohanását? Attól függ: még innen vagyunk-e az ösztönvilágon vagy túl rajta. Tragikusak vagyunk-e, vagy boldogok. Minden szabad akaratunk ellenére egyik sem a mi döntésünk. Ha pedig mégis, utolsó szalmaszálnak mindig ott van a háttérben a legszegényebb, az Isten fia, akit bármely órában és kedélyben megzavarhatunk. Jézus Krisztus. Aki újraeljövételével föloldhat minden kételyt.